

УДК 902.2 (477.87)

ARCHEOLOGY OF TRANS-CARPATIA AS AN ACADEMIC SCIENCE

АРХЕОЛОГІЯ ЗАКАРПАТТЯ ЯК АКАДЕМІЧНА НАУКА

Реняк Р.С. / Пеняк .П.С.

c. ist. s., as. prof / к. істор. наук, ст. наук. співроб.

ORCID 0000-0002-9168-4123

*Ivan Krypuyakevich Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine,**Uzhhorod, Universitetska 21, 88000**Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України,**Ужгород, Університетська 21, 88000*

Анотація. У статті розглядається діяльність учених-археологів Закарпаття як представників академічної науки за п'ятдесят років діяльності. Аналізуються їх здобутки у вивченні давнього минулого краю.

Ключові слова: археологія, академічна наука, ужгородська група, розкопки

Abstract. The article deals with the activity of archeologists scientists of Transcarpathia as representatives of academic science for fifty years of existence. Their achievements in the study of the ancient past of the region are analyzed.

Key words: archeology, academic science, Uzhhorod group, excavations

Вступ.

Цього року виповнюється півстолітній ювілей існування на теренах Закарпатської області наукового підрозділу з вивчення найдавніших часів у системі Національної академії наук України. А розпочиналося все у далекому 1972 році, коли Президія АН УРСР, враховуючи географічне розташування Закарпаття на стику двох культурних зон - центрально- і східноєвропейської й наявність своєрідних й оригінальних археологічних пам'яток, вирішила відкрити в Ужгороді науково-дослідницьку групу.

Основний текст.

Наскільки цей захід був своєчасним і виправданим, невдовзі показали результати роботи. Спочатку планувалося, що підрозділ (Ужгородська група Інституту археології АН УРСР, із 1985 року - Ужгородська група відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, з 1993 року - Ужгородська група відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України) вивчатиме ранньослов'янські й старожитності княжої доби. Однак життя в ці плани внесло свої корективи. У 70 – 80-х роках ХХ ст. на території краю розгорнулися широкомасштабні будівельні роботи, які, крім усього,

загрожували знищенню унікальних старожитностей давньоминулих епох. У таких умовах довелося здійснювати невідкладні охоронні розкопки, що були виявлені у зонах новобудов Закарпаття. Вони охопили різні періоди стародавньої історії краю від кам'яного віку до середньовіччя. Це змусило (до 1993 року в групі працювало три наукових співробітники) почати їх спеціалізацію по окремим епохам: М.Потушняк - неоліт й енеоліт, І.Попович - ранньозалізний вік, С.Пеняк - давньослов'янський період, П.Пеняк з 1993 року – княжа доба, середньовіччя.

Протягом більше ніж за 30 років Ужгородська група провела охоронні розкопки на будівництві Транскарпатської шосейної дороги Ужгород – Верецький перевал, спорудженні газопроводів Оренбург – західний кордон СРСР, Уренгой-Помари-Ужгород, "Прогрес", у зонах меліоративних та інших земляних робіт. За цей період було відкрито й частково досліджено понад сто археологічних пам'яток краю, які охопили майже всі епохи стародавньої історії Закарпаття, починаючи від стародавнього кам'яного віку (палеоліту) і закінчуючи середньовіччям. У ці ж роки в зонах проведення меліоративних робіт нововиявлені старожитності досліджувала експедиція Ужгородського державного університету (Е.Балагурі, В.Котигорошко) (нині ДВНЗ «Ужгородський національний університет»). Координація дій й співпраця з ними теж сприяли успішному проведенню невідкладних охоронних розкопок на новобудовах краю.

В історичній науці тривалий час домінувала думка про те, що гірська й передгірська зони Закарпаття були заселені тільки в добу пізнього середньовіччя (XIII – XVII ст.). Відкриті групою палеолітичні стоянки в гірській зоні краю (Ганьковиця, Ділове, Дубриничі, Лумшори, Обава, Поляна, Чинадійово та ін.) й виявлені на них кам'яні артефакти, що датуються пізнім палеолітом (приблизно 40 – 12 тисяч років тому), повністю спростували цю тезу [4, с. 26].

Також було відкрито понад 30 пам'яток неоліту й мідного віку. Хоч неоліт краю вивчався і раніше, але таких великих за масштабами робіт, виконаних у 70 – 80-і роки XX ст. раніше не спостерігалось. М.Потушняком було проведено розкопки в Дерцені, Баркасові, Неветленфолу, Ужгороді (Дравці), Концові, на основі яких удалося визначити, що ранні артефакти новокам'яної доби краю належали носіям старчево-крішської культури, яка датується в рамках приблизно 5100 – 4500 рр. до н.е. [7, с. 140 - 144; 9]. Нові дослідження

дозволили внести ряд доповнень і коректив у вирішення питань культурної приналежності й хронології пам'яток. Уперше було отримано достовірний матеріал про топографію поселень, житлове будівництво, господарство місцевого населення.

Розкопки в селах Запсонь, Неветленфолу, Рафайлово, Тарнівці, Малі Геївці дозволили досліднику виділити нову культуру – мальованої кераміки (приблизно 4500 – 4000 рр. до н.е.). Виявилося, що вона не входила в зону поширення культури лінійної кераміки, а існувала паралельно з нею на суміжних територіях. На погляд ученого, культуру Кріш змінила культура мальованої кераміки, корені якої слід шукати на Балканах [7, с. 145 – 149].

На підставі розкопок широкими площами й наукових узагальнень М.Потушняк почав вирішення проблеми поширення полгарської культури, ранній період якої припадає ще на неоліт, а пізній - на енеоліт (приблизно 4000 – 2700/2600 рр. до н.е.). Вивчаючи мідно-кам'яний вік, дослідник виділив і пам'ятки баденської культури (приблизно 2800/2700 – 2000 рр. до н.е.), носії якої з території сучасної Австрії досягли Закарпаття [8, с. 301 – 305].

У 1977 році поблизу с. Батрадь Берегівського району під курганным насипом було відкрито поховання, в якому небіжчик знаходився в скоцюбленому вигляді. Біля кістяка було виявлено уламок кераміки зі шнуровим орнаментом, що свідчило про те, що і Закарпаття входило до ареалу поширення культури шнурової кераміки (приблизно 2000 років до н.е.). У ході досліджень, що проходили в зонах проведення меліоративних робіт (Тисобикень, Батьово, Баранинці, Олешник, Чинадієво, Квасово) було виявлено кілька поселень доби бронзи (приблизно 1900 – 800 роки до н.е.). Наприклад, завдяки розкопкам у Квасові вдалося з'ясувати характер поселень доби середньої бронзи. На дослідженій площі 250 м² було виявлено наземне житло (3 x 4 м) з глинобитною піччю в центрі споруди і чотири господарські ями [4, с. 84]. В їх заповненні було зібрано кераміку, що походила від банкоподібних горщиків, конічних мисок, ваз, сковорідок, прикрашених на тулубі заціпами [1, с. 39].

Під час розкопок у Дерцені, Лужанці, Великій Бакті, Олешнику, Баранинцях, Чинадійові було отримано нові дані про заключний етап доби бронзи - культуру Гава (XII – VIII ст. до н.е.). Наприклад, у Чинадійові на поселенні було знайдено бронзовий скарб, що складався з 61 орнаментованого браслета у зв'язці по 10 штук кожний [4, с. 123]. Гіпотеза про те, що один із

давніх торгових шляхів із Центральної Європи проходив долиною Латориці через Верецький перевал, отримала ще одне підтвердження. Немає сумніву в тому, що бронзовий скарб належав людині, яка займалася торгово-обмінними операціями.

Вивченням артефактів ранньозалізного віку на Закарпатті (VIII – I ст. до н.е.) займався науковий співробітник групи І.Попович. На основі поповнення джерельної бази новими пам'ятками вчений обгрунтував виникнення і хронологічні рамки існування куштановицької культури (за визначенням дослідника - куштановицької групи). Хронологічні рамки існування останньої І.Попович визначив у межах середини VI – першої половини III ст. до н.е. [6, с. 59 – 60]. До відомих раніше поховальних пам'яток додалися поселення у Малих Геївцях, Шомі, Кінчешу, Дийді, Тишові, Олешнику, Горянах та могильники у Тисобикені й Невицькому [5, 103]. Розкопки цих пам'яток дозволили досліднику накреслити історію економічного і духовного життя носіїв цієї культури в добу раннього залізного віку.

Наступний етап раннього залізного віку в Центральній і Західній Європі, що отримав назву латенської культури, тривалий час на території краю був відомий лише за знахідками залізних знарядь праці, зброї, побутових речей, прикрас з городища Галіш і Ловачка, що знаходиться в західній частині Мукачева. За роки польових досліджень, що були проведені групою, старожитності латенської культури поповнилися поселеннями в Дерцені, Дийді, Вилоку, Мужієві, Ратівцях, де були вивчені перші кельтські житла [4, с. 142 – 145]. Тут учені стикнулися з цікавим історичним феноменом, коли археологічна культура була виразником не одного окремого етносу (кельтів), а стала міжетнічним явищем.

Десятки нових поселень, що були відкриті групою на новобудовах краю і датуються першою половиною I тис. н.е., належали до дакійської й пшеворської культур, культури карпатських курганів. Картографування нововідкритих поселень культури карпатських курганів показало, що вони зафіксовані в основному на схід від річки Боржави. Це поселення у Фертешолмоші, Матійові, Оросійові, Підвиноградіві та ін. [4, с. 167 – 168]. Основним типом жител були чотирикутні напівземлянки розміром від 8 до 22 м². Біля них, як правило, знаходилися господарські ями і виробничі споруди. Основною ознакою поховального ритуалу носіїв культури було тілоспалення на місці поховання, над яким насипався курган.

На захід від річки Боржави, як свідчать археологічні джерела, історичний процес проходив в інших умовах і під впливом інших культур. Вторгнення з південно-східної Польщі на рубежі I – II ст. н.е. носіїв пшеворської культури значно вплинуло на матеріальну і духовну культуру та етнічний склад населення західної частини регіону. На погляд дослідників, пшеворські племена на ранньому етапі в етнічному відношенні представляли германських вандалів, а на пізньому (III – V ст. н.е.) - ранніх слов'ян.

Цінним виявилось відкриття ранньослов'янських й пам'яток княжої доби Закарпаття, дослідженням яких займався С.І.Пеняк. Їх вивчення змінило існуючі концепції про час заселення краю давніми слов'янами. Через відсутність джерел вважалося, що між артефактами першої половини I тис. н.е. та слов'янськими старожитностями VIII – IX ст. існував хронологічний розрив. Його вдалося заповнити нововідкритими поселеннями в Галочі, Холмоку, Берегові, Перехресті, Чепі, які датуються VI – VII ст. н.е. [2, с. 17 – 71]. Наприклад, на поселеннях у Галочі, Берегові вперше було відкрито підквадратні напівземлянкові житла з чистою ліпною керамікою празького типу, що дозволило пов'язати їх з появою слов'янських племінних груп у Верхньому Потиссі [3, с. 174 – 181]. Велику цінність для вивчення історії давніх слов'ян Закарпаття представляють відкриті ужгородською групою поселення VIII – IX ст. у Коритнянах, Ратівцях, Баркасові, Клячанові та ін.

Паралельно з проведенням археологічних розкопок працівники групи через публікацію повідомлень, статей, участь у роботі вітчизняних та міжнародних конференцій, написанні колективних та індивідуальних монографій систематично знайомили наукову громадськість та широкий загал із результатами своїх досліджень, новими джерельними даними та теоретичними висновками. У них склалися тісні контакти з археологами сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії по спільному вивченню Верхнього Потисся.

Висновки.

Загалом, можна констатувати, що за роки своєї діяльності представники академічної археологічної спільноти краю отримали вагомі здобутки у вивченні давньої історії населення північно-східної частини Карпатської улоговини.

Література

1. Пеняк П.С. Давнє гончарство Закарпаття. Ужгород: ПП Повч Р.М., 2007.

104 с.

2. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. 180 с.

3. Пеняк С.І. Новые раннеславянские памятники середины I тысячелетия в Закарпатской области УССР. В кн.: Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев: Наукова думка, 1988. Т. IV. С. 174 – 181.

4. Пеняк С.І., Пеняк П.С. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: Краєвиди Карпат, 2013. 256 с.

5. Попович І.І. Поселення куштановицької групи пам'яток. В кн.: Проблеми археології Східних Карпат. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 95 – 103.

6. Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза. Krakow-Lwow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006. 121 с.

7. Потушняк М.Ф. Неолит Закарпаття: культура Криш и расписной керамики. В кн.: Археология Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1985. Т.1. С. 139 – 150.

8. Потушняк М.Ф. Полгарская и баденская культуры Закарпаття. В кн.: Археология Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1985. Т.1. С. 291 – 305.

9. Potushniak M. Middle neolithic settlement in Drisino-Balocza, Transcarpathian Ukraine. Krakow, 2011. 114 s.

© Пеняк П.С.